

Λεωνίδας Βοκοτόπουλος

Ιερό κορυφής Τραόσταλου Ζάκρου: Λατρευτικές πρακτικές και περίοδοι χρήσης

ABSTRACT

THE TRAOSTALOS PEAK SANCTUARY: RITUAL PRACTICES AND PERIODS OF USE

The preliminary study of the finds from the 1995 excavation at Traostalos aimed at determining the chronology of the site, as well as at a better understanding of the ritual activities around the rock on the summit. Find distribution indicates a tripartite arrangement of the core of the sanctuary: pilgrims gathered on the level area to the east. The epiphany of the deity was apparently anticipated at the rock outcrop to the west. The niche formed at its foot was conceived as an intermediate zone, where the offerings were deposited. These were placed on stone discs. The overlying layer of ash may now be dated to the Venetian period, when the site was used as a beacon. There is some evidence of the use of fire in Minoan times, but it is doubtful if this indicates the lighting of bonfires. The first use of the site dates to the Final Neolithic. According to the available evidence the peak sanctuary was established in MM IB-IIA, yet it only came into prominence at the transition from the Old to the New Palace period, its floruit dating to MM III - LM IA. The site was in decline, if not largely abandoned, in LM IB – the period of the construction and use of the neighbouring palace of Zakros. This is in contrast to the current views on a close relation between palaces and peak sanctuaries during the New Palace period. Thus, the evidence from Traostalos implies that the peak sanctuary phenomenon should rather be linked to the early stages of state formation in Crete.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Τραόσταλος, Ζάκρος, ιερά κορυφής, πυρές, επιφάνεια θεότητας, μινωικά ανάκτορα

Τα ιερά κορυφής, μια από τις πλέον αντιπροσωπευτικές όσο και ιδιαίτερες εκφάνσεις του μινωικού πολιτισμού, παρέχουν μια σύνθετη εικόνα για τη λατρεία αλλά και για τις έγνοιες του πληθυσμού κατά το πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. Ωστόσο η βαρύνουσα σημασία τους για την έρευνα οφείλεται μάλλον στη σύνδεσή τους με την ανάδυση των πρώτων σύνθετων και ιεραρχημένων κοινωνικών και πολιτειακών σχηματισμών στο Αιγαίο (Cherry 1986, 30-31· Peatfield 1987· Watrous 1996, 74 & 78-80, 96-97).

Στην εξέλιξη του φαινομένου αναγνωρίζονται δύο κύριες φάσεις.¹ Η πρώτη, του τέλους της Προανακτορικής και της Παλαιοανακτορικής εποχής, διακρίνεται για τη συνύπαρξη πληθώρας

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στην αρχαιολόγο Τ. Καλαντζοπούλου για την αεροφωτογράφιση της θέσης. Η επεξεργασία των σχεδίων της κεραμικής στον ηλεκτρονικό υπολογιστή διενεργήθηκε από τη σχεδιάστρια Μ.-J. Schumacher. Την τελική επεξεργασία της εικονογράφησης του παρόντος κειμένου ανέλαβε ο γραφίστας Σπ. Πίστας.

¹ Peatfield 1990, 127· του ιδίου 1992, 61. Πιο αναλυτική είναι η περιοδολόγηση του Κ. Nowicki (1994, 40-41), που καταλήγει πάντως σε παραπλήσια συμπεράσματα για την πορεία του φαινομένου.

ιερών τοπικής κυρίως εμβέλειας. Στη δεύτερη, της Νεοανακτορικής εποχής, επιβίωσαν λίγες μόνο θέσεις. Αυτές θεωρείται ότι υπήχθησαν στον έλεγχο των ανακτορικών κέντρων, λειτουργώντας ως το συμβολικό επίκεντρο της ενδοχώρας τους (Peatfield 1992, 61· του ιδίου 1994, 20-21, 23 & 25-26· Rutkowski 1986, 95). Εντούτοις η περιοδολόγηση αυτή δείχνει πλέον σχηματική, καθότι τα νέα δεδομένα της έρευνας στοιχειοθετούν μια πιο δυναμική και σύνθετη εικόνα των γενικότερων εξελίξεων. Είναι σαφές ότι δεν ακολούθησαν όλες οι περιοχές της νήσου την ίδια ακριβώς διαδρομή και ότι κατά τις διαδοχικές περιόδους της Παλαιοανακτορικής και Νεοανακτορικής εποχής επικρατούσαν διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες (Driessen 2001, 56 κ.εξ· Driessen & Macdonald 1997, 70-83). Συνεπώς μπορεί εύλογα να υποθεθεί ότι οι διαφορές αυτές θα αντικατοπτρίζονταν στην ιστορία των επιμέρους ιερών.

Σύμφωνα με τον A. Peatfield (1992, 61) τα ιερά κορυφής διακρίνονταν από τους άλλους τόπους λατρείας της υπαίθρου ως προς την ομοιομορφία τους· κατά τον ίδιο, το γνώρισμα αυτό σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα ιερά αποτέλεσαν το κατεξοχήν όχημα για την εδραίωση μιας ενιαίας λατρείας που διαδόθηκε σε όλη την Κρήτη και συνένωνε συμβολικά τις κοινότητες της νήσου. Ωστόσο αυτή η ομοιογενής εικόνα είναι ίσως αποτέλεσμα των λιγοστών πληροφοριών που ήταν διαθέσιμες μέχρι τελευταία για τα ευρήματα της πλειονότητας των θέσεων. Αν μη τι άλλο, λόγω της μεγάλης διάρκειας και εξάπλωσης του φαινομένου θα αναμενόταν μάλλον μια σχετική ποικιλομορφία στις εκδηλώσεις του (βλ. Cunningham & Driessen 2004, 109· Tournavitou 2009, 214· Watrous 1995, 399-400 & 402).

Μια περισσότερο εναργής και τεκμηριωμένη εικόνα της χρονολόγησης και των ιδιαιτεροτήτων αρκετών από τις θέσεις αυτές παρέχεται πλέον από μια σειρά πρόσφατων ανασκαφών και δημοσιεύσεων.² Το παρόν κείμενο επιχειρεί να συμβάλλει στην ίδια κατεύθυνση εξετάζοντας τον Τραόσταλο, μια θέση που συγκαταλέγεται στα μεγάλα, «ανακτορικά» ιερά κορυφής (Peatfield 1990, 127· Watrous 1996, 97). Η διαπραγμάτευση βασίζεται στην προκαταρκτική μελέτη των ευρημάτων –κατά κύριο λόγο της κεραμικής– από τη σωστική ανασκαφή του έτους 1995, που διενεργήθηκε υπό τη διεύθυνση της Δρ Στέλλας Χρυσουλάκη.³ Η μελέτη επικεντρώθηκε στον πυρήνα του ιερού, δηλαδή στην περιοχή γύρω από τον βράχο της κορυφής. Παράλληλα εξετάστηκαν αντιπροσωπευτικά σύνολα ευρημάτων από όλα τα άλλα τμήματα της θέσης.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ο Τραόσταλος βρίσκεται στο μέσον περίπου της ανατολικής ακτής της Κρήτης. Παρά το μάλλον χαμηλό υψόμετρό του (515 μ.) κυριαρχεί στο τοπίο χάρις στη μεγάλη έκταση και την συμπαγή του μορφή (Εικ. 1). Ανάμεσα στον Τραόσταλο και τους χαμηλότερους ορεινούς όγκους που αναπτύσσονται προς τον βορρά και τον νότο σχηματίζονται οι όρμοι των Καρουμών

² Άγιος Γεώργιος στο Βουνό: Σακελλαράκης 2013, Τουρναβίτου 2014· Βρύσινας: Τζαχίλη 2016· Γιούχτας: Karetsou 2013· Γυριστή Κορυφή: Κοντοπόδη et al. 2015· Κορυφή του Ταρού: Rethemiotakis 2009· Κόφινας: Karetsou 2014, Spiliotopoulou 2014· Λιλιανό & Σκλαβεροχώρι: Ρεθεμιωτάκης 2001-2004.

³ Χρυσουλάκη 1995· της ίδιας 1999· Chrysouilaki 2001. Για τις προηγούμενες ανασκαφές υπό τον Κ. Δαβάρα βλ. Αλεξίου 1964β· Δαβάρας 1978· Davaras 1967, 101-103. Βλ. επίσης Rutkowski 1988, 90 – όπου παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία για τη θέση.



Εικ. 1. Ο ορεινός όγκος του Τραόσταλου και η λοφώδης ζώνη της Πάνω Ζάκρου.
Όπου 1: το ιερό κορυφής· 2: ο όρμος της Κάτω Ζάκρου. Από Δ/ΝΔ.

και της Κάτω Ζάκρου – δύο σημαντικοί σταθμοί για τη ναυσιπλοΐα της Εποχής του Χαλκού (Πλάτων 1974, 228· Chryssoulaki 2005, 83-85). Προς τα δυτικά και μέχρι τον συμπαγή όγκο των Σητειακών βουνών εκτείνεται το μεσόγειο βύθισμα της Πάνω Ζάκρου. Αυτή η λοφώδης ζώνη είναι η πλέον εύφορη της ευρύτερης περιοχής. Ο ίδιος ο Τραόσταλος είναι πάντως άγονος: τα πλατώματά του είναι σήμερα γυμνά και προσφέρονται μόνο για την κτηνοτροφία. Η κορυφή του εποπτεύει όλο το ανατολικό άκρο της Κρήτης, όπως και το πέλαγος από το Κουφονήσι μέχρι την Κάρπαθο. Διακρίνονται όλα τα ιερά κορυφής της ευρύτερης περιοχής, όχι όμως η μινωική πόλη της Κάτω Ζάκρου – το κέντρο με το οποίο συνδεόταν η θέση.

Το υψηλότερο τμήμα του Τραόσταλου έχει τη μορφή ενός επιμήκους εξάρματος με δύο κορυφές – μία στο μέσον του και μία στα βορειοδυτικά (Εικ. 2). Οι πλαγιές της πρώτης είναι



Εικ. 2. Τραόσταλος: Το ανώτερο τμήμα του όρους.
Στα αριστερά η βορειοδυτική κορυφή, όπου το μινωικό ιερό. Από ΝΔ.



Εικ. 3. Τραόσταλος: Η περιοχή του ιερού. Άποψη από αέρος.

ομαλές· αντίθετα, η δεύτερη ορίζεται στα δυτικά από κρημνώδη κατωφέρεια. Το ιερό αναπτύχθηκε στην τελευταία, πιθανότατα επειδή ο κρημνός θεωρείτο το όριο μεταξύ του επίγειου και του επουράνιου κόσμου (βλ. Βοκοτόπουλος *υπό έκδοση*· Soetens 2009, 263). Στην επιλογή αυτής της κορυφής συνέβαλαν ασφαλώς οι βαθιές σχισμές και οι προεξέχοντες όγκοι του πετρώματος, που θα λειτουργούσαν ως σημεία αναφοράς κατά τις τελετουργίες, όπως και η σύνθετη μορφολογία της, που παρείχε το πλαίσιο για την οργάνωση της λατρείας. Συγκεκριμένα η περιοχή του ιερού αρθρώνεται σε τρία τμήματα (Εικ. 3): το πλατώμα της κορυφής, που εκτείνεται κατά μήκος του κρημνού, τη βραχώδη κατωφέρεια προς τα ανατολικά και το ευρύ ισόπεδο όπου αυτή απολήγει. Ο πυρήνας του ιερού βρισκόταν στο νοτιοδυτικό άκρο του πλατώματος της κορυφής, στον προεξέχοντα βράχο που ορίζει το υψηλότερο σημείο του Τραόσταλου. Μία ακόμη εστία λατρευτικών δραστηριοτήτων αναπτύχθηκε στις υπώρειες της πλαγιάς προς τα ανατολικά, με επίκεντρο τις κόγχες που σχηματίζονται εκεί στο μέτωπο του πετρώματος.

Στην περιοχή του ιερού έχουν εντοπιστεί τέσσερα κτήρια ή κτιστές κατασκευές (Chryssoulaki 2001, 60-61). Στο κεντρικό τμήμα της θέσης βρίσκεται μόνον ο αντερεισματικός Τοίχος Δ,



Εικ. 4. Κτίσμα Α. Όπου 1: δυτικός χώρος – το επίμηκες οίκημα·
2: ανατολικός χώρος – η πιθανή αυλή. Από Δ.

που όριζε το ισόπεδο της κορυφής προς τα βορειοανατολικά. Αμέσως χαμηλότερα εκτείνεται το Κτίσμα Α, που αποτελούσε μάλλον ένα μονόχωρο οίκημα με αυλή (Εικ. 4).⁴ Το Κτίσμα Β, ένα κτήριο ή περίφραγμα τετράπλευρης κάτοψης, βρίσκεται στο νότιο άκρο της πλαγιάς μεταξύ των δύο ισόπεδων. Τέλος το Κτίσμα Γ εντοπίζεται στην πλαγιά προς τα νοτιοανατολικά της κορυφής. Πρόκειται για ένα αντέρεισμα από ογκόλιθους, που όριζε ίσως ένα υπαίθριο άνδρηρο· εναλλακτικά ο τοίχος μπορεί να συγκρατούσε την κρηπίδα ενός επιμήκους κτηρίου.

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Η στρωματογραφική ακολουθία ήταν γενικά απλή, ενώ το πάχος των επιχώσεων σπανίως υπερέβαινε το μισό μέτρο. Στο μεγαλύτερο τμήμα της θέσης διαπιστώθηκε η εναλλαγή τριών στρωμάτων. Το ανώτερο αντιστοιχούσε στο ενεργό έδαφος. Κατά τόπους το άνω τμήμα των επιχώσεων είχε σχηματιστεί από τα μπάζα των παλαιότερων ανασκαφών και συλήσεων του χώρου. Οι αποθέσεις αυτές έδωσαν άφθονα ευρήματα. Ο κύριος όγκος των επιχώσεων αντιπροσώπευε μια ενιαία απόθεση που συσσωρεύθηκε σταδιακά κατά τη λειτουργία του ιερού. Ωστόσο στο εσωτερικό της απαντούσαν ενίοτε συγκεντρώσεις αναθημάτων και ικανά σωζόμενων αγγείων, που προήλθαν από διακριτά επεισόδια απόθεσης. Το κατώτερο στρώμα αντιστοιχούσε στο στείρο φυσικό κοκκινόχωμα.

⁴ Πρόκειται για το «ιερό κτήριο» των παλαιών ανασκαφών (Δαβάρας 1978, 393).



Εικ. 5. Εσοχή στα ανατολικά του βράχου της κορυφής: Το στρώμα της στάχτης κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του και στο μέσον η απαρχή της συγκέντρωσης των λίθινων δίσκων. Από ΒΑ.

Πολύ πιο σύνθετη ήταν η στρωματογραφία στον πυρήνα του ιερού. Στην προστατευμένη εσοχή, η οποία διαμορφώνεται ανάμεσα στον βράχο της κορυφής και τις πλευρικές προεκτάσεις του, εκτεινόταν στρώμα στάχτης που περιείχε κεραμική Μινωικών αλλά και Ενετικών χρόνων (Εικ. 5). Ακολουθούσε ένα πολύ λεπτό στρώμα, συσσωρευμένο μάλλον από την αιολική διάβρωση, που δεν έδωσε παρά μερικά φθαρμένα μινωικά όστρακα. Κάτω του εκτεινόταν μεγάλος αριθμός λίθινων δίσκων. Οι δίσκοι απαντούσαν ενίοτε σε στρώσεις, όμως στην πλειονότητά τους ορίζανε ένα ενιαίο επίπεδο – ήταν δηλαδή σε χρήση ταυτοχρόνως (βλ. Χρυσουλάκη 1995, πίν. 233β· της ίδιας 1999, 312 εικ. 12). Οι επιχώσεις ανάμεσά τους –όπως και εκείνες του υποκείμενου στρώματος– ήταν σκούρες και λιπαρές, πιθανώς λόγω του συστηματικού εμποτισμού τους με υγρές προσφορές. Το κατώτερο στρώμα έδωσε πυριτόλιθους, οστά και νεολιθική κεραμική. Διαφορετική ήταν η εικόνα στην περιοχή αμέσως ανατολικά της εσοχής: σε αντίθεση με το στρώμα των δίσκων, που απέδωσε ελάχιστα όστρακα, εκεί εντοπίστηκε μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής. Βρέθηκαν επίσης πολλά τεμάχια λίθινων αγγείων και ζωόμορφων ρυτών, ενώ οι δίσκοι ήταν ελάχιστοι.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΠΥΡΩΝ

Η παρουσία ενετικής κεραμικής στο στρώμα στάχτης μπροστά από τον βράχο της κορυφής επιβάλλει την αναθεώρηση των παλαιότερων απόψεων για την αφή τελετουργικών πυρών στο ιερό (βλ. Chryssoulaki 2001, 60 & 64). Είναι πλέον σαφές ότι τόσο η πυρά αυτή όσο και μια μικρότερη που εκτεινόταν στο βόρειο τμήμα του ισόπεδου της κορυφής συνδεόταν με τη χρήση της θέσης ως φρυκτωρίας κατά την περίοδο της Ενετικής κυριαρχίας. Η σκοπιά αυτή αναφέρεται ως «Tragostaulo sopra Karumnes» (Αρακαδάκη 1997, 67 & 70). Ακτοφρουρές του ίδιου δικτύου, που περιέζωνε το Βασίλειο της Κρήτης, είχαν εγκατασταθεί σε τρία ακόμα εξάρματα της ευρύτερης περιοχής όπου προηγουμένως υπήρχαν ιερά κορυφής – στον Πετσοφά, στη Βίγλα Ζάκρου και στη Βίγλα Ξερόκαμπου (*ibid.*, 66-67 & 70). Δεδομένου ότι η διερεύνηση των δύο πρώτων έδωσε στρώματα στάχτης (Myres 1902-1903, 357-358· Rutkowski 1988, 90), θα μπορούσε να υποθεθεί ότι οι αποθέσεις αυτές δημιουργήθηκαν επίσης κατά τους Ενετικούς χρόνους.

Σε αρκετά σημεία οι αποθέσεις της περιόδου λειτουργίας του ιερού του Τραόσταλου είχαν σκοτεινή απόχρωση και λιπαρή υφή. Ωστόσο η μακροσκοπική εξέταση δειγμάτων από τις επιχώσεις αυτές δεν έδειξε την παρουσία κάρβουνων ή στάχτης· οι αποθέσεις έδωσαν πάντως όστρακα που φαίνεται να είχαν καεί δευτερογενώς, όπως και άφθονους λίθους με εύθρυπτες, λευκωπές επιφάνειες – γνωρίσματα που μπορεί να προήλθαν από έκθεση σε ισχυρή φωτιά. Συμπερασματικά τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποκλείουν την αφή πυρών κατά τη λατρεία, ούτε όμως και την καθιστούν ιδιαίτερα πιθανή.

Μεταξύ των ανασκαμμένων ιερών κορυφής, συστηματική χρήση φωτιάς έχει τεκμηριωθεί μόνο στον Γιούχτα (Evans 1921, 157-158· Karetsou 1981, 146) και τον Κόφινα (Karetsou 2014, 126-127 & 136)· ωστόσο η χρήση φωτιάς δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την αφή μεγάλων πυρών. Σε άλλες θέσεις οι ενδείξεις καύσης είναι περιορισμένες ή απουσιάζουν εντελώς.⁵ Φαίνεται λοιπόν πως η αφή τελετουργικών πυρών δεν αντιπροσώπευε μια γενικευμένη πρακτική, σε αντίθεση με ό,τι δεχόταν παλαιότερα η έρευνα (βλ. Αλεξίου 1964α, 89-90· Πλάτων 1951, 151-152· Nilsson 1950, 75-76· Rutkowski 1986, 91). Η διαπίστωση αυτή έχει ευρύτερες προεκτάσεις, καθώς επιβάλλει την αναθεώρηση της σημασίας της αμφίδρομης ορατότητας ως βασικού κριτηρίου για την αναγνώριση των ιερών κορυφής. Συγκεκριμένα, σήμερα είναι αποδεκτό ότι χάρις στην οπτική επαφή μεταξύ τους τα ιερά αυτά απαρτίζανε ένα δίκτυο που ένωνε συμβολικά τους οικισμούς της νήσου σε μία ενιαία λατρευτική κοινότητα (Peatfield 1992, 61· Soetens et al. 2003, 485· Vanouranakis 2007, 85). Ωστόσο αυτό θα απαιτούσε όχι απλώς την επίγνωση της ύπαρξης των γειτονικών ιερών από τους προσερχόμενους στο καθένα από αυτά, αλλά τη συνένωσή τους διά της ίδιας της λατρείας, μέσω δηλαδή του ταυτόχρονου εορτασμού, ορατή απόδειξη του οποίου θα ήταν ακριβώς η λάμψη ή ο καπνός από τις πυρές (βλ. Peatfield 1983, 277). Εφόσον λοιπόν οι τελευταίες χαρακτηρίζαν –στην καλύτερη περίπτωση– λίγες μόνο θέσεις, έπεται ότι η αμοιβαία εποπτεία υπήρξε απότοκο της τοπογραφίας των ιερών κορυφής και όχι ένα σημαίνον γνώρισμά τους, όπως έχει υποστηριχθεί από τον A. Peatfield (1992, 60· του ιδίου 2009, 253. Βλ. επίσης Davaras 2010, 74· Kyriakidis 2005, 19· Soetens et al. 2003, 485).

⁵ Άγιος Γεώργιος στο Βουνό: Σακελλαράκης 2013, 95-100, Tournavitou 2009, 221 n. 25· Βρύσινας: Παπαδοπούλου & Τζαχίλη 2010, 453· Κορακιάς Ατσιπάδων: Peatfield 1992, 66 & 70.



Εικ. 6. Τραόσταλος: Κεφαλή ειδωλίου σκύλου.

ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Οι αποθέσεις του ιερού έδωσαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Το σύνολο αυτό περιλαμβάνει αγγεία προσωρινής αποθήκευσης ή μεταφοράς, μαγειρικά σκεύη, αγγεία μετάγγισης και μικρά επιτραπέζια σκεύη. Η πλειονότητα της κεραμικής ανήκει στην τελευταία κατηγορία σύμφωνα με τον κανόνα για τα μεγάλα ιερά κορυφής της Νεοανακτορικής εποχής (βλ. Τζαχίλη 2016, 50 γράφ. 4 & 52· Τουρναβίτου 2014, 141 & 563 γράφ. 34· Spiliotopoulou 2014, 164). Τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία απουσιάζουν. Το φαινόμενο αυτό υπήρξε ίσως απότοκο της έλλειψης στεγασμένων χώρων, και πάντως συνδέεται με τον χαρακτήρα της λατρείας – οφείλεται δηλαδή στο ότι οι επισκέψεις ελάμβαναν χώρα σε αραιά διαστήματα, πιθανότατα στο πλαίσιο των εορτών που συνδέονταν με τους σταθμούς του αγροτικού έτους. Τέλος ελάχιστα είναι τα σκεύη στα οποία θα μπορούσε να αποδοθεί μια αμιγώς τελετουργική χρήση – όπως τα υποστατά, οι λύχνοι, τα πυριατήρια, οι τράπεζες προσφορών με πλαστικό διάκοσμο ή τα ρυτά.

Η ανασκαφή έδωσε τους συνήθεις τύπους αναθημάτων που απαντούν στα ιερά κορυφής. Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια είναι γενικά μικρού μεγέθους. Σύμφωνα με τον κανόνα, τα περισσότερα παρίσταναν άρρενες – και μάλιστα νεαρής ηλικίας, όπως δηλώνουν οι χαρακτηριστικές κομμώσεις (Chryssoulaki 2001, 61. Βλ. επίσης Davaras 1967, 103-105 & Taf. I). Μεταξύ των ζωόμορφων ειδωλίων κυριαρχούν τα βοοειδή. Απαντούν μεγάλα κοίλα δείγματα που θα χρησιμοποιούνταν ως ρυτά, όσο και μικρά ή μικρογραφικά συμπαγή. Συχνή ήταν η φυσιοκρατική απόδοση των χαρακτηριστικών. Ο αριθμός των ζωδίων που μπορούν να αναγνωριστούν με βεβαιότητα ως αίγες ή πρόβατα είναι μάλλον μικρός – εικόνα που δεν συνάδει με τη γενικά αποδεκτή πεποίθηση περί μιας άμεσης σύνδεσης του φαινομένου των ιερών κορυφής με την κτηνοτροφία (βλ. ενδεικτικά Branigan 1994, 280 & 288· Peatfield 1990, 126· Rutkowski 1986, 93-94). Στα ζώδια περιλαμβάνονται επίσης κύνες του είδους *Oryctes nasicornis* και ειδώλιο που παριστάνει μάλλον μολοσσό ή άλλο μεγαλόσωμο τύπο σκύλου, σύμφωνα με την ογκώδη κεφαλή και τις πτυχώσεις στο βραχύ ρύγχος (Εικ. 6) – ένα μάλλον σπάνιο εύρημα (βλ. Karetsou & Koehl 2014, 334 & passim). Αρκετές από τις πλαστικές μορφές πρέπει να ήταν



Εικ. 7. Τραόσταλος: Μικκύλα αγγεία.

προσαρτημένες σε αγγεία και ομοιώματα τοπίων ή κατασκευών – μεταξύ αυτών ένα ιδιαίτερα εκφραστικά αποδοσμένο ψάρι (Χρυσουλάκη 1995, πίν. 233δ). Αρκετά είναι τα ομοιώματα ανθρώπινων μελών με σπή ανάρτησης, που τεκμηριώνουν μια ιαματική διάσταση της λατρείας (Chryssoulaki 2001, 62). Βρέθηκαν επίσης πήλινα σφαιρίδια, μικρογραφικό υπόδημα και τεμάχια από ομοιώματα κτηρίων και λέμβου. Τα εξαρτήματα της ένδυσης περιορίζονται σε δύο χάλκινες περόνες· στην ίδια κατηγορία ανήκουν ίσως και τα χρυσά ελάσματα από την παλαιότερη ανασκαφή (βλ. Αλεξίου 1964β, 442). Τέλος άφθονα ήταν τα μικκύλα αγγεία. Στην πλειονότητά τους αναπαριστούν πίθους και αμφορείς (Εικ. 7).

Με την εξαίρεση των ζωόμοφων ρυτών, ο πυρήνας του ιερού έδωσε ελάχιστα ειδώλια. Ουσιαστικά τα αναθήματα εντοπίζονταν στις παρυφές του ισόπεδου της κορυφής και στην κατωφέρεια προς τα ανατολικά. Ορισμένα φαίνεται να είχαν τοποθετηθεί στις κοιλάτες μεταξύ των βράχων, όμως στην πλειονότητά τους απαντούσαν ελεύθερα εντός των επιχώσεων.

Τα λίθινα αγγεία συνδέονταν με τις τελετουργίες που διεξάγονταν στον πυρήνα του ιερού, δεδομένου ότι η πλειονότητά τους βρέθηκε στον περίγυρο του βράχου της κορυφής. Όλα σχεδόν ανήκουν σε δύο σχήματα, τις τράπεζες προσφορών με βαθμιδωτές πλευρές και τους λύχνους (Χρυσουλάκη 1999, 316 εικ. 17).

Οι λίθινοι δίσκοι συνιστούν χαρακτηριστικό γνώρισμα του Τραόσταλου.⁶ Συγκεντρώσεις τους εντοπίστηκαν στις κόγχες της ανατολικής πλαγιάς και γύρω από τον βράχο της κορυφής –ιδίως στην εσοχή που σχηματίζεται στα ανατολικά του, από όπου προήλθαν 110 ακέραιοι δίσκοι και θραύσματα αρκετών άλλων. Η μορφή τους είναι απλή (Εικ. 8) – στοιχείο που υποδεικνύει ότι κατασκευάζονταν από τους ίδιους τους λάτρεις, οι οποίοι και θα τους άφηναν επί τόπου μετά την επίσκεψή τους για να αποτελέσουν τμήμα της σκευής του ιερού. Τα ανασκαφικά συμφραζόμενα δηλώνουν ότι οι δίσκοι αποτελούσαν αυτοσχέδιες τράπεζες προσφορών.

⁶ Χρυσουλάκη 1995, 757. Σύμφωνα με τον K. Nowicki (2012, 145) δίσκοι απαντούν και σε άλλα ιερά κορυφής της ανατολικής Κρήτης – στον Πριλιά, το Μόδι, το Καλαμάκι και τον Πετσοφά. Κατά τις επισκέψεις μας στην τελευταία θέση πάντως δεν εντοπίσαμε τέτοια αντικείμενα. Σε κάθε περίπτωση το εύρος της διάδοσής τους είναι επί του παρόντος ασαφές.



Εικ. 8. Τραόσταλος: Λίθινοι δίσκοι.

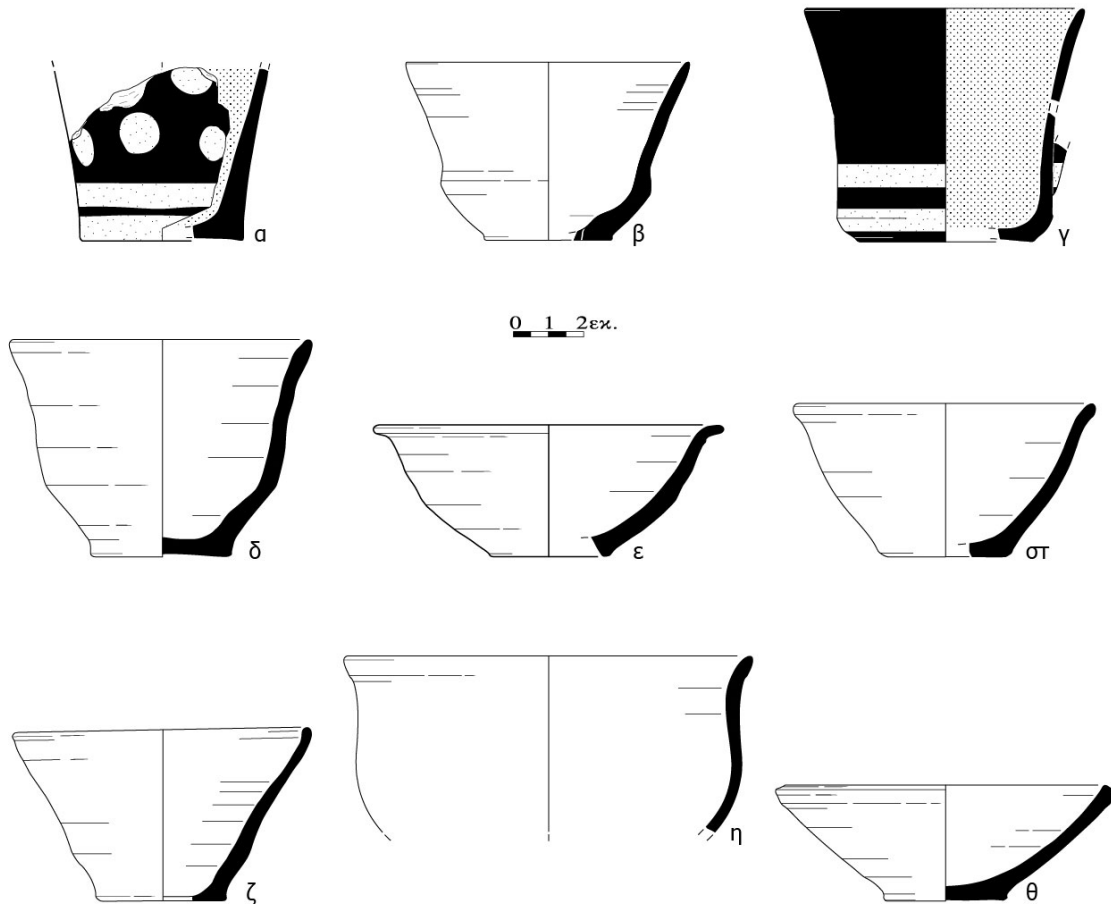
Πάνω τους πρέπει να τοποθετούνταν μικρές ποσότητες δημητριακών ή άλλων καρπών με ιδιαίτερο συμβολικό βάρος και πρωταρχική σημασία για την αγροτική οικονομία. Οι προσφορές αυτές θα αποτελούσαν το αντίστοιχο των μεταγενέστερων *απαρχών* (Chryssoulaki 2001, 62).

Η ανασκαφή έδωσε αρκετά θαλάσσια όστρεα, όπως και κάποια οστά. Τα τελευταία εντοπίστηκαν στους δύο πυρήνες του ιερού, κατανομή που δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να αντιπροσωπεύουν κατάλοιπα θυσιών. Σε κάθε περίπτωση η περιορισμένη παρουσία των οστών υποδηλώνει ότι η κατανάλωση κρέατος κατά τις τελετουργίες δεν ήταν συνήθης.

Ο πυρήνας του ιερού έδωσε ελάχιστα μόνο βότσαλα. Αντίθετα η παρουσία τους ήταν ικανή στις παρυφές του ισόπεδου της κορυφής και στην ανατολική πλαγιά, όπου απαντούσαν συχνά σε διακριτές συγκεντρώσεις που εκτείνονταν μεταξύ των βράχων. Η κατανομή των βοτσάλων ήταν λοιπόν παρόμοια με εκείνη των αναθημάτων· κατά συνέπεια η πράξη της απόθεσής τους πρέπει να είχε παρεμφερή σημαινόμενα. Η διασπορά των βοτσάλων διακρίνει τον Τραόσταλο από άλλα ιερά κορυφής στα οποία απαντούσε μία μόνο συγκέντρωση, που –στην περίπτωση τουλάχιστον του Κορακιά Ατσιπάδων– περιέβαλλε το σημείο όπου εντοπιζόταν το επίκεντρο της λατρείας (βλ. Nowicki 1994, 34-39· Peatfield 1992, 68).

ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗ

Η πρώτη χρήση της θέσης τοποθετείται στην Τελική Νεολιθική. Οι αποθέσεις της περιόδου εντοπιζόνταν στον βράχο της κορυφής, στοιχείο που παραπέμπει σε μια ειδική λειτουργία – πιθανότατα τελετουργικού χαρακτήρα, εάν δεν επρόκειτο απλώς για ένα σημείο κατόπτευσης της περιοχής. Είναι ενδιαφέρον ότι χρήση κατά την Τελική Νεολιθική διαπιστώθηκε επίσης



Εικ. 9. Τραόσταλος: Κεραμική. α: MM IB - MM IIA· β-γ: MM IIB - MM IIIA·
δ-ε: MM III· στ: YM IA· ζ-η: YM IB· θ: Τελική YM IB - YM IIIA1.

στα μετέπειτα ιερά του Βρύσινα (Τζαχίλη 2016, 40 & 55-59) και των Ατσιπάδων (Morris & Batten 2000). Το φαινόμενο συνδέεται ίσως με την ανάγκη έμπρακτου ή συμβολικού ελέγχου του τοπίου, που γέννησαν οι ανασφαλείς συνθήκες της εποχής (βλ. Βοκοτόπουλος 2000, 138-142· Nowicki 2002, 66 κ.εξ.).

Σύμφωνα με τα σύνολα των ευρημάτων που συμπεριέλαβε η μελέτη, η έναρξη της λειτουργίας του ιερού τοποθετείται στην πρώιμη Παλαιοανακτορική εποχή. Η κεραμική της MM IB-IIA προέρχεται πάντως στο σύνολό της από μεταγενέστερες αποθέσεις και είναι μάλλον λιγοστή (Εικ. 9α). Είναι λοιπόν πιθανό ότι αρχικά ο Τραόσταλος δεν ξεχώριζε ιδιαίτερα από τα άλλα γειτονικά ιερά κορυφής.

Η ακμή του ιερού ξεκίνησε στο τέλος της Παλαιοανακτορικής και στις αρχές της Νεοανακτορικής εποχής: κεραμική της MM IIB και MM IIIA έδωσαν οι περισσότερες από τις πρωτογενείς αποθέσεις που βρέθηκαν στο κατώτερο τμήμα των επιχώσεων (Εικ. 9β-γ). Φαίνεται λοιπόν ότι τότε μόνο γεννήθηκε η ανάγκη ενός τελετουργικού κέντρου που θα συνένωνε τον διάσπαρτο πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής σε μια ενιαία λατρευτική και πολιτική κοινότητα. Η επιλογή του Τραόσταλου για τη λειτουργία αυτή και η μετατροπή του σε ένα μείζονος σημασίας

εξωαστικό ιερό καθορίστηκε ασφαλώς από τη θέση του στο μέσον της περιοχής που αποτέλεσε την άμεση ενδοχώρα του αναδυόμενου κέντρου της Κάτω Ζάκρου. Έτσι το ιερό διακρίνεται από το μεγαλύτερο τμήμα της λοφώδους ζώνης – της περιοχής όπου εντοπιζόταν το κέντρο βάρους της κατοίκησης. Επιπλέον ο Τραόσταλος θα αποτελούσε ορόσημο για τη ναυσιπλοΐα – δραστηριότητα που συνέβαλε καθοριστικά στην ακμή του οικισμού της Ζάκρου και τελικά στη μετατροπή του σε ανακτορικό κέντρο. Τέλος στην επιλογή της θέσης θα συνέβαλε η σημασία του Τραόσταλου για τις ευρύτερες διασυνδέσεις της περιοχής, δεδομένου ότι τις δυτικές του υπώρειες ακολουθούσε η διαδρομή που συνέδεε την Κάτω Ζάκρο με το σημαντικό κέντρο του Παλαίκαστρου (Τζεδάκις et al. 1990, 406-408).

Η κύρια περίοδος χρήσης του ιερού καλύπτει την πρώιμη και μέση Νεοανακτορική εποχή. Έτσι η πλειονότητα της διαγνωστικής κεραμικής που έδωσε η ανασκαφή χρονολογείται στη MM III και YM IA (Εικ. 9δ-στ). Είναι πιθανόν ότι στις αρχές της περιόδου αναδιοργανώθηκε ο χώρος του ιερού. Στο πλαίσιο αυτό απομακρύνθηκαν οι προγενέστερες αποθέσεις από τον πυρήνα του και διαμορφώθηκε το άνδηρο του Τοίχου Δ. Στην ίδια φάση χρονολογείται ίσως το Κτίσμα Β. Ως προς το Κτίσμα Α η κεραμική από τις αποθέσεις όπου εδράστηκαν οι τοίχοι ορίζει και εδώ ένα *terminus post quem* για την ανέγερσή του στη MM III.⁷ Δεν θα πρέπει πάντως να αποκλειστεί μια πολύ μεταγενέστερη κατασκευή του – ενδεχομένως στους Ενετικούς χρόνους, προκειμένου να χρησιμεύσει ως κατάλυμα για τη φρουρά της φρουκτωρίας.⁸ Σε κάθε περίπτωση η απλή μορφή, η πρόχειρη κατασκευή και η περιφερειακή θέση ως προς τον πυρήνα του ιερού διακρίνουν με σαφήνεια τα δύο κτίσματα από τις μνημειώδεις κατασκευές του Γιούχτα (Karetsou 1981, 141-142 & 145) και του Πετσοφά (Myres 1902-1903, 358-360· Rutkowski 1988, 85-86· του ιδίου 1991, 17-21). Εάν λοιπόν συνυπήρξαν με το ιερό –κάτι που στην παρούσα φάση της μελέτης δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένο– το πιθανότερο είναι ότι θα εξυπηρετούσαν απλώς βοηθητικές λειτουργίες.

Σύμφωνα με την κατανομή των ευρημάτων, κατά την περίοδο της ακμής οι υποπεριοχές του ιερού καλύπτανε λίγο έως πολύ διακριτές λειτουργίες. Έτσι, τότε αναπτύχθηκε ο δεύτερος πυρήνας του, στις κόγχες της ανατολικής πλαγιάς. Στις παρυφές του ισόπεδου της κορυφής και στην ανατολική πλαγιά ελάμβανε χώρα η απόθεση των αναθημάτων. Τέλος τα δύο ισόπεδα λειτουργούσαν ασφαλώς ως χώροι συγκέντρωσης κατά τα εισαγωγικά στάδια της λατρείας ή/και συλλογικού εορτασμού μετά την ολοκλήρωση των τελετουργιών.

Το ιερό έδωσε λιγοστή κεραμική της YM IB, κυρίως όστρακα από κωνικά κύπελλα και απιόσχημους κυάθους (Εικ. 9ζ-η). Το πλέον όψιμο αγγείο είναι ένα άωτο αβαθές κύπελλο, το χείλος του οποίου έχει διαμορφωθεί με κοφτερό εργαλείο (Εικ. 9θ), στοιχείο διαγνωστικό μιας χρονολόγησης στην τελική φάση της YM IB ή στην YM IIIA1 (Macgillivray et al. 2007, 154· Vokotopoulos 2011β, 568-569). Επί του παρόντος δεν είναι σαφές εάν η κεραμική αυτή αντιπροσωπεύει σποραδικές επισκέψεις στη διάρκεια της ύστερης Νεοανακτορικής ή μια σύντομη αναβίωση της λατρείας κατά τη μετάβαση στην Τρίτη Ανακτορική εποχή.

⁷ Συνεπώς θα πρέπει να αποκλειστεί η ευφάνταστη χρονολόγηση στο έτος 1827 π.Χ. (± 77), που προτάθηκε από τους G. Henriksson & M. Blomberg (1996, 110-112) βάσει της υποτιθέμενης σύνδεσης του προσανατολισμού του κτηρίου με τη θέση που είχε ο Αρκτούρος στον ουράνιο θόλο.

⁸ Ο Κ. Δαβάρας (1978, 393) χρονολόγησε το κτήριο στην YM I, υποστήριξε δε ότι μπορεί να επαναχρησιμοποιήθηκε ως φυλάκιο κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους (Davaras 1967, 102. Βλ. επίσης Αλεξίου 1964β, 442).

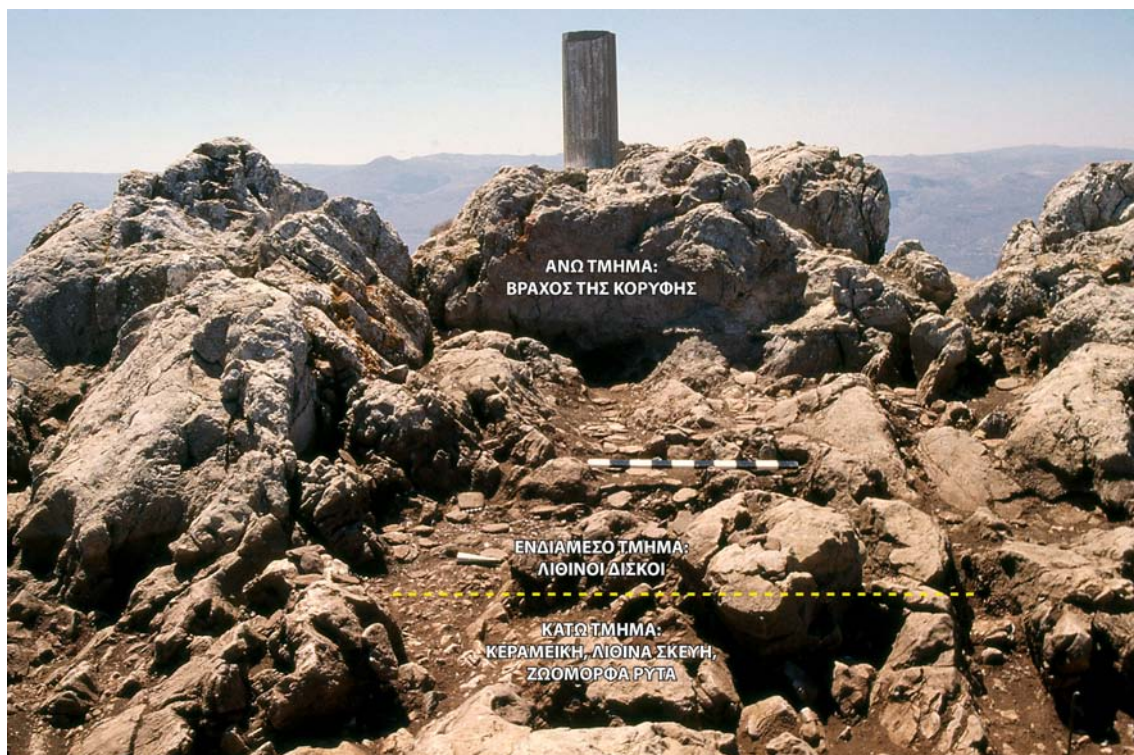
ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ – ΟΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΣΤΟΝ ΠΥΡΗΝΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Η ποσότητα και η ποικιλία των κινητών ευρημάτων επιβεβαιώνει ότι ο Τραόσταλος αποτέλεσε έναν τόπο μαζικού προσκυνήματος, σύμφωνα με τον κανόνα για τα ιερά κορυφής της Νεοανακτορικής εποχής. Ο πάνδημος αυτός χαρακτήρας σημαίνει ότι η λατρεία είχε ποικίλες διαστάσεις ώστε να καλύπτει τις διαφορετικές ανάγκες και τα αιτήματα των προσερχομένων (Watrous 1996, 80 & 89-92). Ωστόσο κύριος σκοπός της ήταν η διασφάλιση της συνοχής και της αναπαραγωγής της κοινότητας. Έτσι η έντονη παρουσία των ανθρωπόμορφων ειδωλίων δηλώνει ότι πρωταρχική λειτουργία του ιερού –όπως άλλωστε και των υπολοίπων της κατηγορίας του– ήταν η ομαλή ένταξη στο κοινωνικό σώμα των νέων μελών, και ιδίως των αρρένων, μέσω της διεξαγωγής διαβατηρίων τελετών (βλ. Rethemiotakis 2014, 150 & 155· Watrous 1996, 89-90). Ο δημόσιος χαρακτήρας και η πολιτική διάσταση της λατρείας στα ιερά κορυφής οφείλονταν ακριβώς στις τελετουργίες του τύπου αυτού. Η δεύτερη βασική λειτουργία της λατρείας ήταν η διασφάλιση της γονιμότητας της γης και συνακόλουθα της ευημερίας της κοινότητας. Έτσι στον κύκλο των αγροτικών εργασιών και σε επικλήσεις για την επάρκεια της σοδειάς παραπέμπουν οι μικκύλοι πίθοι, οι λίθινοι δίσκοι –για την ακρίβεια οι προσφορές που αυτοί θα έφεραν– ή η κυριαρχία των βοοειδών, και μάλιστα των ταύρων, μεταξύ των των ζωόμορφων ειδωλίων –τόσο λόγω της χρήσης τους στην άροση όσο και των γονιμικών συνδηλώσεών τους.

Η ίδια η χωροθέτηση των ιερών κορυφής υποδηλώνει ότι τα υψηλότερα σημεία τους είχαν ιδιαίτερη σημασία για τη λατρεία, ορίζανε δηλαδή το επίκεντρο αυτής, καθώς πρέπει να σηματοδοτούσαν το όριο όσο και το σημείο επαφής με το υπερφυσικό. Ωστόσο στην πλειονότητα των θέσεων τα σημεία αυτά δεν μπορούν να δώσουν σαφείς πληροφορίες για τα δρώμενα, καθώς έχουν υποστεί έντονη διάβρωση ή καταλαμβάνονται από νεότερα εξωκλήσια. Μεταξύ των ανασκαμμένων ιερών κορυφής αδιατάρακτο βρέθηκε το υψηλότερο τμήμα στον Γιούχτα, τους Ατσιπάδες και τον Τραόσταλο. Πρόκειται βέβαια για θέσεις διαφορετικής τάξης, όμως οι διαφορές τους ως προς τη διαμόρφωση του χώρου επιβεβαιώνουν μια εικόνα ποικιλομορφίας στις εκδηλώσεις της λατρείας. Έτσι στο ανώτερο τμήμα του Γιούχτα υπήρχε κτιστός βωμός (Karetsou 1981, 138 & 141, 142 fig. 5), ενώ στους Ατσιπάδες στην αντίστοιχη θέση έστεκε σύμφωνα με τον ανασκαφέα κάποιο αντικείμενο που είχε τοποθετηθεί εντός αβαθούς κοιλάδας και λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς κατά τις τελετουργίες (Peatfield 1992, 68 & 80). Εναλλακτικά θα μπορούσε να προταθεί ότι το κοίλωμα αυτό αποτελούσε έναν βόθρο για την τέλεση σπονδών.

Στην περίπτωση του Τραόσταλου η μορφολογία του εδάφους και η κατανομή των ευρημάτων παραπέμπουν σε μια άρθρωση του πυρήνα του ιερού σε τρία τμήματα: τον βράχο της κορυφής, την εσοχή που σχηματίζεται μπροστά από αυτόν και την ανοικτή έκταση προς την κατωφέρεια (Εικ. 10). Η μορφή του βράχου επιβάλλει τη μετωπική προσέγγιση του κεντρικού τμήματός του. Έτσι οι προσερχόμενοι θα συγκεντρώνονταν αρχικά στην ομαλή κατωφέρεια στα ανατολικά. Ο βράχος της κορυφής, που ορίζει το δυτικό άκρο της περιοχής, αποτελούσε πιθανότατα το σημείο όπου αναμενόταν η στιγμιαία επιφάνεια της θεότητας.⁹ Εάν ισχύει η υπόθεση αυτή, τότε η εσοχή που διαμορφώνεται αμέσως χαμηλότερα θα γινόταν αντιληπτή ως μια ενδιάμεση

⁹ Για τις τελετές επιφάνειας στα ιερά κορυφής βλ. Αλεξίου 1964α, 88· Peatfield 1990, 120-121· Rethemiotakis 2009, 198-199.



Εικ. 10. Ο πυρήνας του ιερού: Άρθρωση της περιοχής και κατανομή των ευρημάτων. Από Α.

ζώνη. Εκεί ελάμβανε χώρα η απόθεση προσφορών πάνω στους λίθινους δίσκους. Ο μεγάλος αριθμός των τελευταίων δηλώνει ότι στην πράξη αυτή μπορούσαν να συμμετάσχουν όλοι, χωρίς τη μεσολάβηση ειδικών λειτουργιών – των ιερέων, για παράδειγμα, ή των ηγητόρων της κοινότητας. Ακολούθως οι μετέχοντες στην τελετή θα οπισθοχωρούσαν προς τα ανατολικά. Μεταξύ της κεραμικής που βρέθηκε εκεί κυριαρχούν τα λοπάδια (Εικ. 9ε). Τα αγγεία αυτά πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως πινάκια – θα περιείχαν δηλαδή μικρές ποσότητες από στερεές τροφές, όμοιες ίσως με εκείνες που είχαν μόλις αποτεθεί στην εσοχή του βράχου. Τα λοπάδια αποτελούσαν δηλαδή το αντίστοιχο των λίθινων δίσκων, η δε κατανάλωση του περιεχομένου τους θα συνένωνε τους λάτρεις και τη θεότητα σε ένα κοινό ευχαριστήριο γεύμα.

ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΤΟΡΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ

Η παρακμή ή εγκατάλειψη του ιερού στην ΥΜ ΙΒ, την περίοδο ίδρυσης και λειτουργίας του ανακτόρου της Ζάκρου (Platon 1999, 678-680· του ίδιου 2004, 387-390), δείχνει σε μια πρώτη ματιά παράδοξη: σύμφωνα με τις κρατούσες απόψεις για τη σχέση ιερών κορυφών και ανακτόρων θα αναμενόταν το αντίθετο – αυτή δηλαδή θα έπρεπε να είναι η εποχή της μέγιστης ακμής της θέσης. Είναι ενδιαφέρον ότι την ίδια περίοδο εγκαταλείφθηκαν τα ιερά του Βρύσινα (Τζαχίλη 2016, 41-42) και του Κόφινα (Spiliotopoulou 2014, 168). Συνεπώς το τέλος του Τραόσταλου εγγράφεται σε ένα ευρύτερο φαινόμενο, που υπήρξε ίσως απότοκο βαθύτερων ιδεολογικών μετατοπίσεων. Έτσι έχει υποστηριχθεί ότι η παρακμή των ιερών κορυφών συνδεόταν με τον αντίκτυπο των αλληπάλληλων σεισμών που έπληξαν την Κρήτη

κατά τις πρώτες φάσεις της Νεοανακτορικής, όπως και της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας, αποτέλεσμα των οποίων υπήρξε ίσως μια στροφή προς τις χθόνιες λατρείες των ιερών σπηλαίων (Moody 2009, 249· Rutkowski 1986, 95). Ποιο ήταν όμως το υπόβαθρο της εξέλιξης αυτής στο επίπεδο της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης;

Η κατανόηση των αιτιών του φαινομένου απαιτεί ίσως την επανεξέταση των παραδοχών για τις σχέσεις μεταξύ των ιερών κορυφής της MM III - YM I και των ανακτορικών κέντρων. Αποτελεί κοινή πεποίθηση ότι τα πρώτα βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των ανακτόρων. Εντούτοις με την εξαίρεση του Γιούχτα¹⁰ τα ιερά κορυφής δεν έχουν δώσει σαφείς ενδείξεις εμπλοκής της όποιας πολιτικής εξουσίας στη λειτουργία τους (βλ. Jones 1999, 38). Έτσι απουσιάζουν τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα, τα μνημειώδη αναθήματα ή οι ενδείξεις κατανάλωσης σφαγίων σε μεγάλη κλίμακα – σε αντίθεση με ό,τι ισχύει για τα μεγάλα εξωαστικά ιερά της 1ης χιλιετίας π.Χ. Οπωσδήποτε στα αναθήματα και τη σκευή περιλαμβάνονται αντικείμενα κύρους, που επιβεβαιώνουν την παρουσία εύπορων ομάδων.¹¹ Ωστόσο τον τόνο δίνει η μεγάλη ποσότητα και η ομοιομορφία των ευρημάτων, στοιχεία που δηλώνουν ότι τα δρώμενα δεν πρόβαλλαν ιδιαίτερα τις διαφορές μεταξύ των παριστάμενων ως προς την κοινωνική θέση. Ουσιαστικά ο χαρακτήρας της λατρείας ήταν μάλλον εξισωτικός και η λειτουργία της ομογενοποιητική: μέσω της μαζικής συμμετοχής στις τελετές μετάβασης συνένωνε τον πληθυσμό σε μία ενιαία κοινότητα, πέρα από τις προγενέστερες αιματοσυγγενικές ή τοπικές ομαδώσεις και πάνω από τις αναδυόμενες διαφοροποιήσεις στον πλούτο ή την ισχύ.

Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα της λατρείας άλλαξαν άρδην στην πορεία της YM I. Τότε εγκαταλείφθηκε η πλειονότητα των διάσπαρτων αγροικιών και μικροσυνουικισμών της υπαίθρου,¹² από όπου θα προερχόταν μεγάλο τμήμα των προσερχόμενων στα ιερά κορυφής. Στο τοπίο κυριαρχούσαν πλέον οι αγρεπαύλεις, θέσεις που υποδηλώνουν μια συγκέντρωση της γαιοκτησίας σε πολύ λιγότερα πρόσωπα. Η μερική ερήμωση της παραγωγικής ενδοχώρας, για την οποία τα ιερά κορυφής λειτουργούσαν προηγουμένως ως σημεία αναφοράς, θα είχε ασφαλώς σημαντικό αντίκτυπο σε αυτά τα τελευταία.

Στην περίπτωση της Ζάκρου η ανέγερση του ανακτόρου σηματοδοτεί όχι απλώς τη μετατροπή της θέσης αυτής σε ένα κέντρο μείζονος σημασίας, αλλά και την εδραίωση μιας περισσότερο ιεραρχημένης κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης (Πλάτων 1999, 45-48). Η πραγματικότητα αυτή ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη που εξέφραζε το προγενέστερο ιερό του Τραόσταλου. Έτσι, εκεί οι τελετουργίες διεξάγονταν σε κοινή θέα, και όλοι είχαν πρόσβαση στον πυρήνα του ιερού. Αντίθετα η σύνθετη διαρρύθμιση του ανακτόρου, που επέτρεπε τη συνάρθρωση και αντιπαραβολή των μαζικών συναθροίσεων στους υπαίθριους χώρους με τις τελετές που διεξάγονταν στο εσωτερικό του και αφορούσαν έναν κλειστό κύκλο μετεχόντων, όπως επίσης η ενσωμάτωση της υψηλής κνωσιακής παράδοσης στην αρχιτεκτονική, προσέφεραν

¹⁰ Για το εκτεταμένο συγκρότημα στην κορυφή του Γιούχτα, τα κτήρια στο Αλωνάκι και τα Ανεμόσπηλια, καθώς και τον δρόμο προς το ιερό, που θα πρέπει λογικά να αποδοθούν σε επέμβαση των γειτονικών κέντρων και ιδίως της Κνωσού, βλ. αντίστοιχα Karetsoy 1981, *passim*· της ίδιας 2013, ιδίως 72-77 & 89-90· Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 269 κ.εξ· Τζεδάκις et al. 1990, 409-410.

¹¹ Για την περίπτωση του Κόφινα βλ. Karetsoy 2014, 131-133· Rethemiotakis 2014, 152 & 156-157.

¹² Βλ. Vokotopoulos 2011α, 146-147 – με παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία.

ένα πολύ πιο κατάλληλο όχημα για την έκφραση και εμπέδωση των νέων κοινωνικών σχέσεων και ιεραρχιών. Το ιερό εγκαταλείφθηκε λοιπόν αφότου επιτέλεσε τον ιστορικό του ρόλο – την ενοποίηση της ευρύτερης περιοχής και τη μετατροπή της τελικά στην επικράτεια του ανακτόρου. Συνεπώς στην περίπτωση του Τραόσταλου το ιερό κορυφής δεν λειτούργησε συμπληρωματικά ως προς το γειτονικό ανάκτορο, νομιμοποιώντας την εξουσία του στο τοπίο, διότι ουσιαστικά δεν συνυπήρξε με εκείνο. Το παράδειγμα της θέσης υποδεικνύει λοιπόν ότι το φαινόμενο των ιερών κορυφής συνδεόταν πράγματι με τη συγκρότηση του κράτους στη μινωική Κρήτη, όμως θα πρέπει ενδεχομένως να συσχετιστεί μονάχα με τα πρώιμα στάδια της διαδικασίας αυτής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Στ. Αλεξίου (1964α), *Μινωικός Πολιτισμός*, 4η έκδοση, Ηράκλειο, Υιοί Σπ. Αλεξίου.
- Στ. Αλεξίου (1964β), «Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης», *ΑΔ* 19, Β΄3, 436-447.
- Μ. Αρακαδάκη (1997), «Διάγραμμα του δικτύου ακτοφρουρών της Κρήτης από την έκθεση του Nicola Gualdo de Priorati (1633)», *Κρητολογικά Γράμματα* 13, 49-80.
- Λ. Βοκοτόπουλος (2000), «Οχυρές θέσεις της Τελικής Νεολιθικής και Πρωτομινωικής Ι στην περιοχή της Ζάκρου», Α. Καρέτσου (επιμ.), *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τόμος Α1: *Προϊστορική και αρχαία ελληνική περίοδος*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 129-146.
- Λ. Βοκοτόπουλος (υπό έκδοση), «Χοιρόμανδρες Ζάκρου: το ιερό της Παλαιοανακτορικής εποχής», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 4, Πρακτικά της 4ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 24-27 Νοεμβρίου 2016*.
- Κ. Δαβάρας (1978), «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 33, Β΄2, 385-395.
- Δ.Ζ. Κοντοπόδη, Κ. Γεωργακόπουλος & Μ. Σπυριδάκης (2015), «Ένα ιερό κορυφής στην αλπική ζώνη του Ψηλορείτη», Π. Καραναστάση, Α. Τζιγκουνάκη & Χ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013, Τόμος Α΄ Εισηγήσεις Φορέων – Ηράκλειο – Γενικά Θέματα*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης – Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, 251-262.
- Ε. Παπαδοπούλου & Ι. Τζαχίλη (2010), «Ανασκαφή στο Ιερό Κορυφής του Βρύσινα Νομού Ρεθύμνης», Μ. Ανδριανάκης & Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 452-463.
- Λ. Πλάτων (1999), «Ανυπόγραφα έργα τέχνης στα χέρια ιδιωτών κατά τη νεοανακτορική περίοδο στην Κρήτη», Ι. Kilian Dirlmeier (ed.), *Eliten in der Bronzezeit: Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen*, Vol. 1, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte Monographien 43.1, Mainz, Römisch-Germanisches Zentralmuseum / Habelt, 37-50.
- Ν. Πλάτων (1951), «Το ιερόν Μαζά (Καλού Χωριού Πεδιάδος) και τα μινωικά ιερά κορυφής», *Κρητικά Χρονικά* τχ. Ε΄, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 96-160.
- Ν. Πλάτων (1974), «Ζάκρος, Το νέον μινωικόν ανάκτορον», *Αρχαίοι τόποι και Μουσεία της Ελλάδος* 5, Αθήνα, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Γ. Ρεθεμιωτάκης (2001-2004), «Ιερά κορυφής», *ΑΔ* 56-59, Β΄5, 340-342.
- Γ. Σακελλαράκης (2013), *Κύθηρα, Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό, Μινωική λατρεία, Νεότεροι χρόνοι*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 287, Αθήνα, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

- Γ. Σακελλαράκης & Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη (1997), *Αρχάνες, Μια νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*, Αθήνα, Άμμος.
- Ι. Τζαχίλη (2016), *Βρύσινας ΙΙ, Η Κεραμεική της Ανασκαφής 1972-1973, Συμβολή στην Ιστορία του Ιερού Κορυφής*, Αθήνα, Τα Πράγματα.
- Γ. Τζεδάκις, Στ. Χρυσουλάκη & Λ. Κυριοπούλου (1990), «Ο δρόμος στη Μινωική Κρήτη », Β. Νινιού-Κινδελη (επιμ.), *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τόμος Α2, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 403-414.
- Ι. Τουρναβίτου (2014), *Κύθηρα, Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό 4: Κεραμεική της Εποχής του Χαλκού*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 289, Αθήνα, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Στ. Χρυσουλάκη (1995), «Ιερό κορυφής Τραοστάλου», *ΑΔ* 50, Β΄2, 756-758.
- Στ. Χρυσουλάκη (1999), «Ιερό κορυφής Τραοστάλου», *Κρητική Εστία* 7, 310-317.
- Κ. Branigan (1994), "Open-air shrines in Pre-palatial Crete", *Λοιβή εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 279-290.
- J. F. Cherry (1986), "Politics and palaces: some problems in Minoan state formation", C. Renfrew & J. F. Cherry (eds.), *Peer Polity Interaction and Socio-political Change*, New Directions in Archaeology, Cambridge, Cambridge University Press, 19-45.
- S. Chrysoulaki (2001), "The Traostalos Peak Sanctuary: Aspects of Spatial Organisation", R. Laffineur & R. Hägg (eds.), *POTNIA: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 8th International Aegean Conference/8e Rencontre égéenne internationale, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000*, Aegaeum 22, Liège and Austin, Université de Liège and University of Texas at Austin, 57-66.
- S. Chrysoulaki (2005), "The Imaginary Navy of Minoan Crete: Rocky Coasts and Probable Harbours", R. Laffineur & E. Greco (eds.), *Emporia, Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, Aegaeum 25, Liège and Austin, Université de Liège & University of Texas at Austin, 77-89.
- T. F. Cunningham & J. Driessen (2004), "Site by Site: Combining Survey and Excavation Data to Chart Patterns of Socio-political Change in Bronze Age Crete", S. E. Alcock & J. F. Cherry (eds.), *Side-by-Side Survey, Comparative Regional Studies in the Mediterranean World*, Oxford, Oxbow Books, 101-113.
- K. Davaras (1967), "Zur Herkunft des Diskos von Phaistos", *Kadmos* 6, 101-105.
- K. Davaras (2010), "One Minoan peak sanctuary less: the case of Thylakas", O. Krzyszkowska (ed.), *Cretan Offerings, Studies in Honour of Peter Warren*, BSA Studies 18, London, The British School at Athens, 71-87.
- J. Driessen (2001), "History and Hierarchy. Preliminary Observations on the Settlement Pattern of Minoan Crete", K. Branigan (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 4, London and New York, Sheffield Academic Press, 51-71.
- J. Driessen & C. F. Macdonald (1997), *The Troubled Island, Minoan Crete before and after the Santorini Eruption*, Aegaeum 17, Liège and Austin, Université de Liège & University of Texas at Austin.
- A. Evans (1921), *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. I, London, Macmillan.
- G. Henriksson & M. Blomberg (1996), "Evidence for Minoan astronomical observations from the peak sanctuaries on Petsophas and Traostalos", *OpAth* 21, 99-114.
- D. W. Jones (1999), *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete, A Comparison of Artifacts*, SIMA 156, Jonsered, Paul Åströms Förlag.
- A. Karetsou (1981), "The Peak Sanctuary of Mt. Juktas", R. Hägg & N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm, Svenska Institutet i Athen, 137-153.

- A. Karetsou (2013), "The Middle Minoan III building at Alonaki, Juktas", C.F. Macdonald & C. Knappett (eds.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London, The British School at Athens, 71-91.
- A. Karetsou (2014), "Kophinas Revisited. The 1990 Excavation and the Cultic Activity", *Κρητικά Χρονικά* ΛΔ΄, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 123-146.
- A. Karetsou & R. B. Koehl (2014), "The Minoan Mastiffs of Juktas", G. Touchais, R. Laffineur & F. Rougemont (eds.), *PHYSIS, L'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique, Actes de la 14^e Rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012*, Aegaeum 37, Liège, Peeters, 333-340.
- E. Kyriakidis (2005), *Ritual in the Bronze Age Aegean, The Minoan Peak Sanctuaries*, London, Duckworth.
- J. A. MacGillivray, L. H. Sackett & J. M. Driessen (2007), *Palaikastro: Two Late Minoan Wells*, BSA Supplement 43, London, The British School at Athens.
- J. Moody (2009), "Environmental Change and Minoan Sacred Landscapes", A.L. D'Agata & A. Van de Moortel (eds.), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia Supplement 42, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens, 241-249.
- C. Morris & V. Batten (2000), «Final Neolithic Pottery from the Atsipades Peak Sanctuary», A. Καρέτσου (επιμ.), *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τόμος Α2: Προϊστορική και αρχαία ελληνική περίοδος, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 373-382.
- J. L. Myres (1902-1903), "Excavations at Palaikastro. II. The Sanctuary-site of Petsofà", *BSA* 9, 356-387.
- M. P. Nilsson (1950), *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (2nd edition), Lund, C. W. K. Gleerup.
- K. Nowicki (1994), "Some Remarks on the Pre- and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete", *AEA* 1, 31-48.
- K. Nowicki (2002), "The End of the Neolithic in Crete", *AEA* 6, 7-72.
- K. Nowicki (2012), "East Cretan Peak Sanctuaries Revisited", E. Mantzourani & P. P. Betancourt (eds.), *Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras*, Prehistory Monographs 36, Philadelphia, INSTAP Academic Press, 139-154.
- A. A. D. Peatfield (1983), "The topography of Minoan peak sanctuaries", *BSA* 78, 273-279.
- A. Peatfield (1987), "Palace and Peak: The Political and Religious Relationship between Palaces and Peak Sanctuaries", R. Hägg & N. Marinatos (eds.), *The Function of the Minoan Palaces*, Proceedings of the Fourth International Institute at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984, Stockholm, Svenska Institutet i Athen, 89-93.
- A. A. D. Peatfield (1990), "Minoan Peak Sanctuaries: History and Society", *OpAth* 18, 117-131.
- A. Peatfield (1992), "Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes", *CAJ* 2, 59-87.
- A. Peatfield (1994), "After the 'Big Bang'-What? or Minoan Symbols and Shrines beyond Palatial Collapse", S. E. Alcock & R. Osborne (eds.), *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford, Clarendon Press, 19-35.
- A. Peatfield (2009), "The Topography of Minoan Peak Sanctuaries Revisited", A.L. D'Agata & A. Van de Moortel (eds.), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia Supplement 42, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens, 251-259.
- L. Platon (1999), "New Evidence for the Occupation at Zakros before the LM I Palace", P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year*, Liège and Austin, Université de Liège & University of Texas at Austin, 671-681.

- L. Platon (2004), "Το Υστερομινωικό Ι ανάκτορο της Ζάκρου: μία 'Κνωσός' έξω από την Κνωσό;", G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vasilakis (eds.), *Knossos: Palace, City, State: Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, BSA Studies 12, London, The British School at Athens, 381-392.
- G. Rethemiotakis (2009), "A Neopalatial Shrine Model from the Minoan Peak Sanctuary at Gournos Krousonas", A. L. D'Agata & A. Van de Moortel (eds.), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia Supplement 42, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens, 189-199.
- G. Rethemiotakis (2014), "Images and semiotics in space: the case of the anthropomorphic figurines from Kophinas", *Κρητικά Χρονικά ΛΔ'*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 147-162.
- B. Rutkowski (1986), *The Cult Places of the Aegean*, New Haven and London, Yale University Press.
- B. Rutkowski (1988), "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture", *Aegaeum* 2, 71-99.
- B. Rutkowski (1991), *Petsophas, A Minoan Peak Sanctuary*, Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization, ser. I, vol. 1, Warsaw, Polish Academy of Sciences.
- S. Soetens (2009), "Juktas and Kophinas: Two Ritual Landscapes out of the Ordinary", A. L. D'Agata & A. Van de Moortel (eds.), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia Supplement 42, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens, 261-275.
- S. Soetens, A. Sarris, K. Vansteenhuyse & S. Topouzi (2003), "GIS Variations on a Cretan Theme: Minoan Peak Sanctuaries", K. P. Foster & R. Laffineur (eds.), *METRON: Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference/9e Rencontre égéenne internationale, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002*, Aegaeum 24, Liège and Austin, Université de Liège & University of Texas at Austin, 483-488.
- A. Spiliotopoulou (2014), «Kophinas Peak Sanctuary. Preliminary results of the pottery study», *Κρητικά Χρονικά ΛΔ'*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 163-182.
- I. Tournavitou (2009), "Does Size Matter? Miniature Pottery Vessels in Minoan Peak Sanctuaries", A. L. D'Agata & A. Van de Moortel (eds.), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia Supplement 42, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens, 213-230.
- G. Vavouranakis (2007), *Funerary Landscapes of Lasithi, Crete, in the Bronze Age*, BAR-IS 1606, Oxford, Archaeopress.
- L. Vokotopoulos (2011α), "A View of the Neopalatial Countryside: Settlement and Social Organization at Karoumes, Eastern Crete", K. T. Glowacki & N. Vogeikoff-Brogan (eds.), *Στέγα: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*, Hesperia Suppl. 44, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens, 137-149.
- L. Vokotopoulos (2011β), "Between Palaikastro and Zakros: the pottery from the final Neopalatial horizon of the Sea Guard-House, Karoumes", T. M. Brogan & E. Hallager (eds.), *LM IB Pottery—Relative Chronology and Regional Differences, Acts of a workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*, Monographs of the Danish Institute at Athens 11, Athens, The Danish Institute at Athens, 553-572.
- L. V. Watrous (1995), "Some Observations on Minoan Peak Sanctuaries", R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds.), *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th International Aegean Conference/5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, Vol. II, Aegaeum 12, Liège and Austin, Université de Liège & University of Texas at Austin, 393-403.
- L. V. Watrous (1996), *The Cave Sanctuary of Zeus at Psychro, A Study of Extra-Urban Sanctuaries in Minoan and Early Iron Age Crete*, Aegaeum 15, Liège and Austin, Université de Liège & University of Texas at Austin.